

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ В. ПЕТРОВА

Циганок О. О., канд. пед. наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання
Череповська Оксана, магістрантка II курсу факультету української філології УДПУ ім. П. Тичини

Анотація. У статті проаналізовано фольклористичну концепцію українського письменника, історика і культуролога В. Петрова. Згідно з якою фольклорні образи як образи суто поетичні (лірично-пісенні, казкові, обрядові тощо), а, отже, образи художнього фольклору, слід вивчати, враховуючи, що у своїй ґенезі вони сходять до того чи іншого уявлення як окремої ідеологічної категорії. Увага акцентується на розумінні окремих світоглядних понять українців.

Ключові поняття: В. Петров, фольклор, художній фольклор, фольклористична концепція, ідеологічні категорії, світоглядні поняття.

Abstract. In the article the folkloristic concept of the Ukrainian writer, historian and cultural scientist V. Petrov is analyzed. According to the fact that folk images as purely poetic images (lyrical songs, fairy-tales, ceremonies, etc.), and, consequently, images of artistic folklore, should be studied, given that in their genesis, they go back to one or another idea as a separate ideological category. Attention is emphasized on the understanding of certain philosophical concepts of Ukrainians.

Key concepts: V. Petrov, folklore, artistic folklore, folklore concept, ideological categories, worldview concepts.

Одним із продуктивних шляхів розвитку українознавства як самостійного предметного напрямку гуманітарної науки є вивчення творчої спадщини видатних учених-українознавців минулого, до плеяди яких належить відомий український історик, філософ, археолог, мовознавець, літературознавець та письменник Віктор Платонович Петров (1894 – 1969). У своїх філософських, культурологічних, історичних, археологічних, етнографічних, літературознавчих дослідженнях він чи не вперше у вітчизняній науці висунув та обґрунтував ідею про можливість розвитку українознавства як самостійної дослідницької галузі, що має власну предметну та методологічну специфіку.

Дослідження первісної української культури займає одне з центральних місць у науковій спадщині Віктора Петрова. Вивчаючи первісну українську культуру, він залучає матеріал з різних галузей гуманітарного знання: історії, археології, етнографії, лінгвістики, літературознавства та фольклористики. Саме на підставі цього матеріалу В. Петров впроваджує, як зазначає дослідниця В. Корпусова, новий дискурс методології стародавньої слов'янської історії, власну «конкретно-історичну» концепцію, що базувалась на етногенетичних студіях [1, с. 8], виокремлюючи етногенетику як окрему науку та розробляючи її методологічний апарат. Розглянемо детальніше «конкретно-історичну» концепцію В. Петрова.

В. Петров розуміє історію як певну тотальність, що у теоретико-пізнавальному сенсі, розчленовується стадіально, тобто на певні епохи. Кожна епоха, на його думку, визначається ідеологією, яка власне є формою епохи. Епоха є цілісною та структурною категорією, яка уможлиблює пізнання історичного процесу: «Поняття епохи, як структурної цілості є однією з вирішальних напрямних засад у наших сучасних історіософічних концепціях і студіях» [2, с. 14]. У праці «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду», а згодом і у низці інших праць, В. Петров наголошує на тому, що індивід сприймає світ крізь призму ідеології своєї епохи.

Звернемось до праці В. Петрова «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду», у якій аналізується емпіричний матеріал з етнографії палеоазійських народів, звертаючи увагу й на фольклорно-етнографічний матеріал українського народу. Як вже зазначалось, цей аналіз ґрунтується на «конкретно-історичній» концепції, тобто історичне вивчення фольклору, етнографії та фольклористики, що побудоване на історичній основі. З вивченням фольклорних образів та мотивів у перспективі їхнього історичного виникнення, модифікації і динаміки. Характерною ознакою фольклору первіснообщинного періоду

В. Петров вважає «тотожність на цьому етапі фольклору й ідеології» [1, с. 17], зазначаючи, що у первіснообщинний період фольклор ще не набув відокремлення від суспільної ідеології, а суспільна ідеологія від фольклору: «Фольклор був ідеологією й ідеологія була фольклором» [1, с. 17]. Це означало, що певний образ, сюжет або мотив належали не лише до фольклору, а були визначальною складовою суспільної ідеології. Тому В. Петров висуває власне методологічне правило, згідно якого фольклорні образи як образи суто поетичні (лірично-пісенні, казкові, обрядові тощо), а, отже, образи художнього фольклору, слід вивчати, враховуючи, що у своїй ґенезі вони сходять до того чи іншого уявлення як окремої ідеологічної категорії. Вчений вважає, що поза системою ідеологічних категорій первісного мислення всі мотиви, образи, сюжети й теми є історично нерозкритими. Вивчення їхнього зв'язку є ланкою, що пов'язує дослідження культури, мистецтва й мислення.

Згідно «конкретно-історичної» концепції В. Петрова, певна ідеологічна категорія була домінантною, вважалась за істину оскільки структура ідеологічної епохи була ієрархічною. Вона визначала усі інші, похідні категорії. Для світогляду первіснообщинного суспільства такою категорією був рід: «Усе, що є, існує тільки в відношенні до роду й через рід. Народилася людина, померла людина – зв'язок її з родом не припиняється» [1, с. 35]. Свідомість кожного члену роду була замкнена в межах роду, підпорядкована йому. Розглядаючи це судження В. Петрова, може видатись на перший погляд, що український вчений йде за Ф. Енгельсом, який у праці «Походження родини, приватної власності та держави» пише: «Плем'я, рід та їхні установи були священні й недоторкані, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа лишалась безумовно підлеглою в своїх почуттях, думках і вчинках» [3, с. 99]. Однак, як зауважує В. Корпусова, В. Петров хоча й наводить цю цитату, але на підставі подальшого етнографічного та

лінгвістичного матеріалу підштовхує читача до іншого висновку [1, с. 93]. Його він відверто не виказує, проте робить натяк на те, що вища влада в первісному суспільстві на ранньому етапі не існувала. Більш того, В. Петров розглядає рід не як просто сукупність наявних членів родової общини (родовичів), а як єдність живих, померлих і ненароджених. Де колектив та особа не розчленовувались, були одним цілим, а вчинок окремої особи розглядався як колективна дія. В. Петров доводить, що свідомість у давньородовий час була нерозчленовано-множинною: «Ми маємо справу з нерозчленованим уявленням про рід, але нерозчленованим не через темну невиразність первісної думки, дологічний характер первісного мислення, як може здатись на перший некритичний погляд, а через свою складність, через свою своєрідну всебічну широту, через те, що, як зазначено, це було *генеалогічне* уявлення» [1, с. 34]. Природа й людина усвідомлювались у аспекті роду і першочергово саме в аспекті материнського роду. Свідомість буття визначалась в первісному суспільстві як материнсько-родова свідомість. Зв'язок поколінь підпорядковувався спільному походженню від матері-родоначальниці: «Мати була родом, і рід був матір'ю – був «мати-рід». Рід, родоначальниця і члени роду складали єдність» [1, с. 34]. Наявність родоначальниці визначала споріднені відношення усіх членів роду. Це було важливим, оскільки таке знання дозволяло визначити приналежність певного члена роду до тієї чи іншої шлюбної категорії, між членами якої шлюбні стосунки були або дозволені, або заборонені [1, с. 34]. Дослідження цієї проблематики В. Петров продовжує у праці «Матери-родоначальницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц», де він на підставі артефактів, віднайдених жіночих зображеннях часів палеоліту та неоліту, узагальнює комплекс уявлень про жінку-мати як представниці роду, що втілює в собі ціле роду. У подібних зображеннях завжди були підкреслена повнота жінки, її округлі форми, масивні стегна. Ці параметри відповідали уявленням про повноту

добробуту роду і мали магічно діяти на дійсність: сприяти чоловікові на полюванні, ситості родовичів, зберігати господарство. Таким чином, вони були скеровані на практичну користь. Родоначалниця була хранителькою домашнього вогнища й плодючості. Її зображення, фігурка, встановлювалась всередині житлових приміщень біля вогнища у центральній господарській частині. Більш того, навіть існувало уявлення про зв'язок вогню та родоначалниці, оскільки вогонь сприймався не як стихія, а як родовий вогонь, як материнський вогонь, вогонь в якому живе родоначалниця. Тому навіть видобування вогню досить часто вважалося жіночою справою.

Домінантна ідеологічна категорія роду визначала первісні уявлення про смерть і народження. Поняття існування загалом пов'язувалось із родом. Розглядаючи поняття смерті у первіснообщинному суспільстві. В. Петров зауважує, що за тогочасних уявлень небіжчик не припиняв свій зв'язок із родом. У тогочасному фольклорі та ідеології думка про протиставлення життя та смерті спочатку була відсутня, оскільки рід розумівся як сукупність родителів та нащадків. Ця думка розвинулась поступово. Спершу утвердилось уявлення, що людина після смерті продовжує належати роду і «родитель є завжди родителем»[1, с. 36]. Це віднаходило свій зовнішній вираз у численних обрядах та звичаях. Прикладом такого виразу, на думку В. Петрова, є звичай тримати з собою кістки та висушене тіло небіжчика. Їх складали в шкіряні мішки. Мішок називали «дід» і тримали з собою. Також могли зберігати одяг небіжчика. Подібне збереження було виявом перебування дідів у складі роду навіть після смерті. Діди продовжували обіймати те саме почесне положення, що мали за життя, допомагали дітям, онукам, очолювали рід [1, с. 36 – 37].

У своїй розвідці В. Петров пропонує розглядати смерть у світогляді первіснообщинного періоду у кількох аспектах. По-перше, уявлення про смерть було уявленням про відхід: «Смерть розуміли як

мандрівку, блукання, подорож. Смерть – це відхід, переселення, зміна місця» [1, с. 37]. І досі наша мова зберігає ці первісні уявлення і репрезентує їх у паремійних формулах та фразеологізмах: «піти з життя», «відправитись на той світ», «піти на небо», «піти до прабатьків», «піти в краще життя», «смерть – неминуча дорога» тощо. Те саме стосувалось уявлень про хворобу: хворіти – означало мандрувати, блукати. Хвороба розумілась як просторове переміщення, на це вказують збережені фразеологізми: «хвороба приходить» і «хвороба відходить».

Найяскравіше уявлення про смерть як про відхід демонстрував, вважає В. Петров, похоронний обряд вдягання мерця. Вдягаючи його, інсценізували збирання у подорож, звертались до небіжчика зі словами «поспішай», «йди», «рушай». Або під час похорону знаходили людину, яка мала говорити від померлого, скаржитись на те, що «не дожив свого віку». Йому ж шаман або родовичі відповідали: «Рушай в гарну країну. Не чекаючи – рушай» [1, с. 38]. Також в окремих народах (чукчі, ульчі) складалось уявлення, що у свій останній путь небіжчик рушає на ведмеді або собаках (це залежало від кожного роду), себто кожен рід мав свою смертну путь. Наведені приклади, на думку В. Петрова, демонструють конкретні поняття та уявлення первіснообщинного суспільства і не мають жодної містичної чи метафізичної складової: «Людство володіло просторовими уявленнями.

Ними воно й оперувало» [1, с. 39]. Відтак, якщо смерть або хвороба приходить, існує спосіб їх відхилити, відіслати, що відбувається за допомогою словесних формул одсилання, які були віршованими і ритмізованими. Зазначимо, що практика таких формул зберігається донині й має назву «замовляння» («заклинання», «заговори» тощо). У фольклористиці замовляння виокремлюються як жанр словесного фольклору, що охоплює усталені віршовані вислови.

Суттєвим моментом, на який звертає увагу В. Петров, було те, що

смерть члена роду не вважалась горем. Навпаки, вона набувала характеру свята: «Родичі бавились і розважались навколо тіла небіжчика, за уявленнями того часу, разом з небіжчиком» [1, с. 44]. Веселі проводи небіжчика мали на меті підготовку до свята зустрічі небіжчика з вже померлими родичами, спілкування нащадків з предками. Сум вважався недоречним та не відповідав «кодексу» поведінки на похоронах.

В. Петров, розглядаючи ці архаїчні уявлення, вказує і на ту помилку, які робили сучасні йому фольклористи, які вважали небіжчика небезпечним для живих родовичів. Таку помилку, наприклад, здійснював В. Богораз, говорячи про традиції чукчів. За його твердженням чукчі мали два протилежні погляди на поведінку мерців: або вони у всьому сприяли живим, або були небезпечні, викликали смерть дітей, худоби, нестачу запасів. В. Петров категорично не погоджується з цим твердженням, зазначаючи: «Насправді жодної суперечливості в погляді первісних народів на мерців немає... Джерело непорозуміння полягає в тому, що дослідники, переносючи уявлення, властиві сучасному світоглядові на архаїчний, вважали, що приміром, етичні категорії, моральні оцінки й ідеї існували споконвіку» [1, с. 45]. Джерело небезпеки ж, на думку В. Петрова, полягає в тім, що під час відходу небіжчик може побажати взяти когось з присутніх або щось з майна чи худоби. Але це не є суперечливим, оскільки мислення первісної людини, вважає В. Петров, обмежене локально-просторовими і родовими уявленнями, що по-різному комбінувались: «Не небіжчик сам по собі викликав жах; жах з'являвся внаслідок уявлення про смерть як про відхід і про небіжчика як такого, що він йде й, рушаючи в путь, бере, може взяти когось чи щось з собою» [1, с. 45].

По-друге, уявлення про смерть було уявленням про схоплення, взяття. Воно продовжує лінію уявлення про смерть як про відхід: «... подорожування є уявлення про смерть як захоплення:

«похищение» [1, с. 45]. Вірування в те, що небіжчики переслідують світ живих є поширеним в первіснообщинному суспільстві. «Схоплений» і «схоплювач» однаково розглядалися як родовичі, вони не протистояли один одному. Існував навіть погляд, що за помираючим піде кожен, на кого він глянув в свою останню хвилину. Звідси, висновує В. Петров, прикмета, що, якщо в небіжчика відкриті очі, то це означає, що хтось помре. Відповідно очі небіжчику накривали та намагались задовольнити його перед відходом до пращурів [1, с. 46].

Збереженням цього уявлення В. Петров вважає українську традицію, коли приходили з труною померлого на гробки, де плачки (голосільниці) починали гукати раніш померлих родичів, похованих на кладовищі, щоб вони вийшли назустріч, зустріли небіжчика, прийняли до своєї когорти. Плачки називали померлих на ім'я і озвучували відповідне прохання [1, с. 48]. Відлуння цих уявлень ми можемо простежити у більш пізніх та сучасних голосіннях.

Третім аспектом дослідження уявлень про смерть у первіснообщинному суспільстві стає розгляд смерті як жертви. Воно співіснувало разом з уявленнями про смерть як відхід та схоплення: «За уявленням, дуже поширеним в фольклорі-ідеології первіснообщинного періоду, смерть, а так само і хвороба є наслідком того, що хтось їсть, хтось з'їв людину» [1, с. 52]. Однак таке уявлення також було позначене родовим характером: родович поїдав родовича. Померлий відповідно – з'їдений, жертвий. Однак, зауважує В. Петров, це уявлення смерті як жертви звичайно поєднувалось з уявленням про смерть як взяття, схоплення: «Пожиратель» був разом з тим і «викрадачем»: він викрадав кого-небудь саме з тим, щоб його з'їсти» [1, с. 53]. Пізніше, з розвитком тотемістичного світогляду, уявлення про смерть почали набувати зооморфного характеру. «Пожирателя» уявляли в тваринному образі. Це, як правило, збігалось з уявленням про тварину-тотем, тварину-сородича. На стадії материнського роду уявлення смерті як жертви

формувало своєрідну тріаду «мати-тварина-пожиратель». Розглянемо це детальніше. Вважалося, що небіжчика пожирає «родова тварина-мати», і він перебуває у її лоні, череві. Разом з тим, вважалося, що й місцеперебування ембріону є черево родової тварини-матері. Таким чином, на думку В. Петрова, ці конкретно-образні уявлення мають подвійний характер. Вони стосуються, як народження, так і смерті, і відповідають нерозчленованості уявлення про життя та смерть, рід, який включає до складу і живих, і померлих, і ненароджених, тотожності мерця та ембріона [1, с. 55]. Проквітнувши мерця, родова тварина-мати, приймала разом з тим і зародження нового родовича. З розпадом тотемістичних уявлень функція поживателя починає приписуватись духу, демоні або їхньому представнику в общині, відтак починають формуватися анімістичні уявлення.

Таким чином, культура відкриває себе у ідеологічній системі категорій мислення, де провідна категорія набуває статусу істини, формуючи логіку поведінки індивідів у спільноті. Отже, пізнаючи істину культури, ми пізнаємо логіку мислення її індивідів. Тому В. Петров у цій логіці первісної людини виділяє наступні моменти.

По-перше, у первісній культурі фольклор ще не відокремлений від суспільної ідеології і навпаки. Це означало, що певний образ, сюжет або мотив належали не лише до фольклору, а були визначальною складовою суспільної ідеології.

По-друге, рід – це не просто сукупність наявних членів родової общини (родовичів), а утворює єдність живих, померлих і ненароджених. До того ж, колектив і особа не розчленовуються, є одним цілим. Вчинок окремої особи розглядається як колективна дія.

По-третє, природа й людина усвідомлюється в аспекті роду і передусім саме в аспекті материнського роду. Свідомість буття визначається в первісному суспільстві як материнсько-родова свідомість.

По-четверте, домінантна ідеологічна категорія роду визначає

уявлення про смерть і народження, а тому поняття існування загалом пов'язується із родом.

Список використаних джерел

1. В. Петров (Домонтович). Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел). К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. 172 с.
2. Петров В. Походження українського народу – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/9390-petrov-v-pohodzhennya-ukrayinskogo-narodu>/Назва з екрану. (Дата звернення 26.02.2018).
3. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 21. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. 745 с.